

Barbara Smitmans-Vajda

Az élet és a formák – megváltoztatni az életet?

Találkozásaim Heller Ágnessel a filozófiában és az életben

„Ha memoárt írok, belső történést rögzítek, ha történetet írok, külsőt. [...] Az énem autentikus elmondására törekedtem. [...] Ki tudja, hogy mi történt, én így emlékszem, te pedig amúgy. Kicsit más-képp emlékezünk” – mondja a *Bicikliző majom* című önéletrajzi könyvnek is tekinthető interjúregény utolsó fejezetében Heller Ágnes.¹

E megjegyzés fényében próbálom hát én is felidézni a róla szóló emlékeimet. Az első, idestova negyvenegy éve történt személyes találkozásunkat megelőzően már megismerkedtem néhány írásával.

Amikor 1964 és 1969 között germanisztikát tanultam, egyetlen modern irodalmi szeminárium sem múlt el anélkül, hogy ne folytak volna véget nem érő, fárasztó viták Lukács *A regény elmélete*, valamint *Történelem és osztálytudat* című művéről.

1977-ben viszont megjelent Heller Ágnes esszéje: *Das Zerschellen des Lebens an der Form. Der junge Lukács und Irma Seidler*.² Amit ő ebben Lukácsról írt, az sokkal jobban felkeltette az érdeklődésemet, mint a szörszálhasogató filológiai és ál-társadalomkritikai viták, amelyek halálosan untattak.

A számomra még ismeretlen magyar filozófusnő mint embert mutatta be Lukácsot azon keresztül, ahogy fiatalon viszonyult a saját életéhez, szerelméhez, művéhez. Lehetséges, hogy neki is volt egyszer lírai lelke? – vetődött fel bennem a kérdés. Elképzelhető, hogy az az elméleti marxizmus, amellyel később Lukács eljegyezte magát, képes költészetet és művészetet is beépíteni a gondolkodásba, melyek elevenen áthatják, és filozófiai meg művészeti alkotásokra ösztönöznek, akár Kierkegaard-ra is hivatkozva?

Heller azonban azt írta le, hogy Lukács már fiatal filozófusként – még mielőtt gondolkodását meghatározta volna a marxizmus – feláldozta saját és szerelmese szenvedését az „objektíváció” oltárán úgy, hogy ezt a fájdalmat „beleköltötte a művébe”, s ily módon életét és szerelmét csupán felhasználta a művéhez, vállalva cserébe a magányosságot.

Ez az esszé igazolta az én véleményemet is, hogy tudniillik Lukács a maga marxista rendszergondolkodásából és -beszédéből kiszorította a személyes életét, sőt egyáltalán az életet.

Visszatekintve amúgy tisztelt tanárának műveire, Ágnes azt gondolta, nem tett jót neki Ernst Bloch tanácsa, melyet fiatalkori barátságuk idején kapott, hogy tudniillik alkosson filozófiai rendszert.

Jómagam viszont éppen azt értékeltem Ernst Bloch filozófiájában, hogy amikor a nála is megtalálható, saját filozófiai „rendszerével” szemben leírta a mindennapi élet, a fantázia, a költészet, az expresszív művészet, a jobb életről való ábrándozás jelenségeit, olyan tereket talált nyitva, vagy nyitott ki maga, ahol ő és a mindenkori individuum át tudja törni a szubjektumot, az „objektívációkat”, hogy kiszabaduljon a korlátozó, sőt elnyomó rendszerekből. A közte és Lukács közt lezajlott expresszionizmus-vitában meg is fogalmazódtak azok az ellentétek, amelyek többek között előrevetítik, illetve utólag alátámasztják, mennyire eltérő utat jártak be a filozófiában és az életben, illetve a politikai hatalomhoz való viszonyulásukban.

A két filozófus közti legnagyobb különbségként Blochnál ugyanis alapvető posztulátum, hogy az ember maradjon hű ifjúkori álmaihoz, s alapvető kategória a remény. A barátok, akik egykor – mint maga Bloch írta – olyanok voltak, akár a „közlekedőedények”, szétváltak, s csak idős korukban letek újra egymásra szórványos személyes találkozásokkal. Az ő valaha oly eleven barátságukat is szétzúzták [zerschellen] a „formák”.

Azok után, hogy Heller Ágnes milyen empatikus esszét írt Lukácsról és Seidler Irmáról, *A mindennapi élet* című könyve³ csalódást okozott számomra épp a marxista szókészlet által meghatározott, sőt már-már eluralt, objektíváló gondolkodásmódja és stílusa miatt, amelyből azt szűrtem le, hogy Lukácsot illető kritikája ellenére a szerző még mindig erősen kötődik tanárához és a „marxista” rendszerhez. Gondom volt többek között a „totális ember” [der totale Mensch] fogalmával, mert a „totális” szóhoz számomra világromboló és emberellenes hatalmak képzete kapcsolódott, többek között azé, amelytől Heller Ágnes millió más zsidóval ellentétben megmenekült.

A *Családforma és kommunizmus* című cikkében, melyet Vajda Mihállyal közösen írt, felvázolta az

Fotó: Martina Thierkopf

Vajda Mihály és Barbara Smitmans-Vajda
a Heller Ágnes által kapott Hannah Arendt-díj átadásán, 1995, Bréma

emberi együttélés lehetőségeit a kommunában, azaz a kommunista társadalom családtípusában, mondván, hogy az emberi kapcsolatokat, a házasságot és a családot is átfogó közösségeknek teljesen át kell alakítaniuk a társadalmat. Ez az írás, amely 1975-ben jelent meg németül az *Individuum und Praxis. Positionen der „Budapester Schule”* című kötetben,⁴ forradalmi mozgósító erejét és illúzióit tekintve messze túlszárnyalt sok akkori, e témát érintő vitát és javaslatot mind a szociológiai, filozófiai, történelmi és kulturális szempontokat vizsgáló szakirodalomban, mind pedig az enyémen kívül más olyan magánkönyvekben is, ahol többek között Ingmar Bergman 1973-as *Jelenetek egy házasságból* című filmje kapcsán ez a kérdés felvetődött.

Heller Ágnes az életéről szóló visszaemlékezéseiben összegzi akkori álláspontját: „'68-ban [...] magával ragadott a messianisztikus hevület [...] Én is azt mondtam, hogy a megváltás iránya és terepe a »mindennapi élet« forradalma.”⁵

Előszó helyett írta Lukács 1971. február 15-én Heller Ágnesnek szóló levelét, s ebben „*A mindennapi élet* című monográfiá”-ról úgy nyilatkozott, mint amely a szerző „eddig legérettebb műve”.⁶

Sokat foglalkoztam ezzel a könyvvel, mert pont akkor írtam a doktori disszertációm, melynek témája a hétköznap és hétköznapiság Ernst Bloch filozófiájában.

Még mielőtt felfedeztem volna Heller Ágnesnek ezt az újonnan megjelent írását, már korábban fontos olvasmányaim közé tartozott Husserl fenomenológiai elemzése az „életvilágról”, ezenkívül többek között Henri Lefebvre háromkötetes műve,

A hétköznapi élet kritikája, de persze sem én, sem a filozófusnő nem sejtette, hogy ez lesz a kezdete a saját új életformámnak.

Fejtegetéseiről nagyon szívesen feltettem volna néhány kérdést magának Heller Ágnesnek, ha ő is jelen van az 1978-ban „Fenomenológia és marxizmus” címmel rendezett nyári egyetemen Dubrovnikban, ahová Tübingenből érkeztem meg, átszelve a régi Jugoszláviát, harminchat órás vonatkozás után, szakadó esőben, egyedül, éjjel két órakor. Ekkor jártam ott először.

Arra, hogy részt vegyek a nyári egyetem kurzusain, zágrábi barát-nőm, Gordana Scoric buzdított, akivel mint doktoranduszok együtt jártunk Tübingenben Fahrenbach professzorhoz, de Ernst Bloch szűk

körű, nemzetközi Keller-szemináriumára is. Ennek során elmondtam neki, hogy szeretnék a tübingeni filozófiai irányzatokon túl más, főként kelet-európai országokban megismerkedni a létező szocializmus mindennapi életével, és elbeszélgetni a rendszer ot-tani bírálóival.

Heller Ágnes sajnos nem jött el Dubrovnikba, Vajda Mihály, a „tanítványa” azonban igen. Ő Brémában volt vendégprofesszor, onnan érkezett, és tartott is egy előadást „A ténytudományok kritikája Lukácsnál és Husserlnél” címmel.⁷

Bár a nevét nem tudtam jól kiejteni, összeszedtem a bátorságom, és az egyik szünetben megkértem, adjon felvilágosítást Heller Ágnes könyvéről. Nem értettem, miért reagál olyan zavartan, mármár elutasítóan, s elszégyelltem magam azt gondolván, talán meggyanúsít, hogy kihasználom a szemináriumot, és „erotikus” kapcsolatot akarok kezdeni egy professzorral ebben a szép környezetben. Hiszen semmit sem tudtam még azokról a híresztelésekről, melyeket az emberek suttogva terjesztettek egy ilyesfajta „kapcsolatközpontról” Dubrovnikban.

Visszavonultam hát, különösen mivel a férjem, Adolf Smitmans⁸ meg én – két katolikus teológus – 1969-től jó házasságban éltünk két elbűvölő kislánnyunkkal. Adi, aki katolikus papként nőtlenséget fogadott, házasságkötésünk kedvéért 1967-ben elindította a „laicizálás” fáradságos és megalázó eljárását, amely nélkül nem tudtunk volna egyházi esküvőt tartani, s következésképp az egyházban végzett munkánkat sem folytatni, noha akkor még szerettük volna.

Fotó: Martina Thierkopf

Barbara Smitmans-Vajda gratulál a Hanna Arendt-díj átadáson

A hierarchikusan felépített intézmények hosszas eljárása után ilyen esetben végül a pápa dönti el, visszahelyezi-e az adott papot a laikus státusba. Sokat szenvedtünk a kiszámíthatatlanul hosszú és bizonytalan kimenetelű procedúra miatt, de nem akartuk megengedni, hogy kiszorítsanak minket az egyházból, mert továbbra is szeretnénk volna – más reformpártiakkal együtt – „belülről” megváltoztatni. 1968 nyarán teológiai diplomamunkámat írtam János jelenéseiről, amikor alig négy héten belül megjelent a *Humanae Vitae* pápai enciklika, illetve bevonultak Prágába a szovjet páncélosok. Meghíúsultak hát azok a remények, amelyeket az emberek a második vatikáni konzílium után Rómában, majd világszerte az egyházi „tavaszba”, másfelől Prágában, majd a keleti tömb országaiban a politikai „tavaszba” vetettek.

Jóllehet Adi és én fél évvel később megtarthatuk a templomi esküvőt, úgy döntöttünk, hogy semmilyen egyházi, politikai, társadalmi vagy privát hatalom nem nyomhat el minket többé. Hamarosan új utakat kerestünk hát mind a magán-, mind a szakmai életünkben.

Ilyen körülmények közt olvastuk el együtt Dubrovnikba indulásom előtt Heller Ágnes és Vajda Mihály esszéjét. Mi tagadás, szkeptikusan fogadtuk az efféle utópiákat. Úgy gondoltam, az eszméket szétzúzza a valóság és vice versa, így hát meg akartam óvni magunkat a „nyitott házasság gyakorlatától”. Ugyanakkor kölcsönösen biztosítottuk egymás számára a szabadságot. Hogy miért beszélek erről a személyes vonatkozásról, az a későbbiekben kiderül majd.

Dubrovnikban a visszahúzódsómat hamarosan követték Vajda Mihály közeledési kísérletei, melyeket elutasítottam. Ám mivel összesen három napig tartózkodott ott, végül elfogadtam a meghívását egy étterembe, miután mégiscsak késznek mutatkozott Heller Ágnes könyvéről és a Budapesti Iskoláról beszélni. A félreértések elkerülése végett találkoznánk elején világossá tettem egyrészt, hogy továbbra sincsenek vele kapcsolatban személyes szándékaim, másrészt, hogy már 68-as tanulmányaim során sem vettem részt az úgynevezett baloldal szórszálhasogató vitáiban és civakodásaiban, ahogy most sem óhajtom megvitatni azt a boszszantóan kínos témát, hogy ki vagy mi a „baloldal, baloldalabb, legbaloldalabb”.

Vajda Mihály, aki kérte, hogy mostantól fogva Misunak, Heller Ágnest pedig Áginak nevezzem, üdvözölte ezt a kijelentésemet, mert mint mondta, tőle is nagyon távol áll az efféle osztályozás,⁹ ahogy egyébként Lukács is, mármint nem az ember, hanem a műve.

Eszembe jutott, hogy Ági a már említett esszéjében – *Das Zerschellen des Lebens an der Form* – mint embert bírálta Lukácsot. Néhány évvel később még egyértelműbb és keményebb kritikát fogalmazott meg, utalva Lukács életvitelére, melynek bizonyos oldalait kénytelen volt „bár őszinte sajnálattal, de elutasítani”. Szerinte ugyanis Lukács „teljesen átadta magát a »szellem« kérdéseinek, az elméletnek és a politikának, ami azzal járt együtt, hogy abszolút semmibe vette a mindennapi életet és a mindennapi szükségleteket.”¹⁰

Az étterembeli beszélgetésünket Misu ezzel a mondattal kezdte: „Én zsidó vagyok!”

Csodálkoznom kellett volna? Talán ráérezett, megsejtette, hogy ez a mondat különösen érzékenyen érint? Családomban a náci korszak és főként a soá állandóan jelen volt és van. Nagypám gazdag textilkereskedőként zsidókkal barátkozott, figyelmeztette őket, és határozottan tanácsolta is, hogy hagyják el az országot, még mielőtt „az az ember” hatalomra kerülne. Olvasta tőle a *Mein Kampf*-ot. Azonnal tudtam, hogy Misu el fogja mondani a maga történetét, és elkerülhetetlen lesz, hogy erről beszéljünk. Nem kérdeztem hát semmit, csak figyeltem. Misu mesélt a gyerekkoráról, melyet Budapesten töltött, részben a nácik és a nyilasok uralma alatt.

Azután megtudtam tőle, hogy a Budapesti Iskola minden tagja Márkus Márián kívül zsidó, tehát már emiatt is sorsközösséget alkotnak, azon túl, hogy mesterük, Lukács köré csoportosulva mindnyájan ellenzik a politikai kommunista rezsim eltorzított marxizmus-felfogását. Arról már korábban értesültem, hogy gondolkodásuk és kritikai magatartásuk miatt zaklatják, és foglalkozási és publikációs, illetve főként Nyugat felé kiutazási tilalommal sújtják őket, arról viszont még nem (vagy nem úgy), amit Misu személyesen mondott el a Budapesti Iskola egzisztenciális helyzetéről, hogy tudniillik a csoport nem sokkal a találkozásunk előtt szétvált.

Misu minden szavából kiérződött a fájdalom amiatt, hogy véget ért a kapcsolatuk, mert felbomlott az örökös vitában arról, hogy mit, mit nem és egyáltalán meddig lehet elviselniük Magyarországon. Folytak a kölcsönös vádaskodások, ment a kötélműzés a maradás és az emigrálás hívei között. Eközben elvesztették az egymás iránti bizalmukat, különösen miután Ági és a férje, Fehér Ferenc, valamint Márkus György és a felesége, Mária végleg az Ausztráliába való kivándorlást, míg Misu és a felesége, Judit az otthon maradást választotta. Misuval ellentétben a többiek nem láttak lehetőséget arra, hogy folytassák intellektuális és ellenzéki munkájukat Magyarországon, sőt még arra sem, hogy ott éljenek, ahol csak alkalmi megbízásokból és fáradtságos fordításokból tudták fenntartani magukat. Misu azonban tudatosan vállalta ezt, mert nem akarta hagyni, hogy kiszorítsák az országból, ahová tartozott, s mert „belülről” akarta bírálni a politikai és a hozzájuk kötődő kulturális viszonyokat, hogy a megmaradt ellenzékiekkel együtt elősegítse a változást. „Forradalomról” szó sem volt.

Ez a történet és Misu magatartása emlékeztetett a katolikus egyházban szerzett személyes tapasztalataimra és az egyházhoz való viszonyomra, amit el is meséltem Misunak. „Mi is belülről akartuk megváltoztatni az egyházat – mondtam –, de nem tudok tovább ebben az egyházban maradni, amelyik kiszolgáltatta a zsidókat a náciknak azzal, hogy papjai előadták az anyakönyveket, amelyekből ki lehetett szűrni az árjakat, s azután megsemmisíteni a zsidókat meg a többi nem árját.” Beszéltem neki a férjemről, Adiról, aki éppoly kritikus volt az egyházzal, mint én. „Csakhogy ő bent maradt, én viszont nem – mondtam. – A hivatalos kilépésre aztán megittunk egy pohár pálinkát, s minden különbözőségünk dacára most is együtt élünk. Ez hozzátartozik a szabadságunkhoz és a kölcsönös toleranciánkhoz.”

Természetesen egytettem Misuval abban, hogy az egyházból való kilépést meg egy elnyomott

ország elhagyását nem lehet egymással összevetni. „Szerencsére az egyháznak már nincsenek kínzókamrái – mondtam –, sem páncélosai, hogy fizikai erőszak révén éljen a hatalmával, de még mindig megvannak a maga eszközei, hogy visszaéljen a hatalmával, ami lelki gyötrelmet okoz.”

A Budapesti Iskolát alkotó barátok nem tudtak koccintani arra, hogy különbözőképpen döntöttek. Misu kétségbeesésében, amelyből harag és önigazolás is kicsendült, szentül hitte, hogy soha többé nem fognak újra egymásra találni, különösen nem a kapcsolatuk korábbi szintjén. Úgy vélte, a szeretetnek és a barátságoknak örökre vége.

Nekem egy pillanatra úgy tűnt, mintha vissza-csöppentem volna a romantika idején kialakult s fiatalkorom óta csodált költő- és filozófusbarátságok tragikus történetébe. Ő, mennyire szerettem volna én is része lenni egy olyan közösségnek, amelyen a Budapesti Iskola lehetett, ahol a közeli barátok kicserélték gondolataikat és írásaikat, kritizálták a politikai hatalmat meg kényszerrel érvényesített irányelveit, ugyanakkor egymást is bírálták, illetve inspirálták, bátorították és felvidították, s közösen kirándultak a természetbe vagy látogattak művészeti eseményeket.

A Budapesti Iskola szétesése lerombolta azt az illúziómat, hogy vannak ilyen lehetőségei és tartós formái az emberi együttlétnek.

Ennek ellenére továbbra is vallottam Bloch felfogását a reményről. Nem tudtam mással biztatni Misut, mint azzal, amiben hittem: „Akiket olyan közeli és szeretetteljes kapcsolat kötött össze, mint benneteket, azok nem veszítik el egymást örökre. Biztosan fogtok még újra találkozni.”

Ugyanezt mondtam Áginak is, amikor nem sokkal később először találkoztunk személyesen Konstanzban. Tartott ugyanis egy előadást Tübingenben a „szégyenről” és a „lelkiismeretről”, s ezt követően bemutatkoztam neki, hiszen időközben már értesült a barátságunkról Misuval, amely azon a bizonyos estén kezdődött Dubrovnikban. Habozás nélkül, barátságosan meghívott magához Konstanzba, ahol átmenetileg tanári megbízást vállalt, mivel emigrációjuk helyszínén, Ausztráliában éppen tél volt.

Őt is meghallgattam hát. Kötetlenül és nyíltan beszélt arról a nagyon személyes érzéséről, amely a barátok szétválásakor töltötte el. Sírta. Úgy gondolom, ezt elmondhatom itt, hiszen maga is bevallotta önéletrajzában, hogy a Budapesti Iskola tagjainak zátonyra futott barátsága miatt sok könnyet hullatott. Az ő előadásából is kiéreztem egyfajta vádaskodást, mivel úgy vélte, Misu és a felesége elárulta. „Na és most? Van egy új világa... meg már egy új szerelme is!” – mondta nem mint a riválisom,

hanem mint egy barátnő, merthogy szerinte sem én voltam a ludas abban, ami történt. Miután megismertem mind a kétféle megközelítést, ugyanaz jutott eszembe, mint amit kerek húsz évvel később Ági élettörténetében olvastam:

„Ki tudja, hogy mi történt, én így emlékszem, te pedig amúgy. Kicsit másképp emlékezünk.”

De nem csak erről a szomorú történetről beszélgettünk az első találkozásunkkor. Ági sétálni hívott a Bodeni-tó partjára, s közben túlradó lelkesedéssel, szemléletesen ecsetelte, mennyire élvezte az elképesztően színpompás természetet Ausztráliában.

Mínthogy Adival úgy véltük, a kölcsönös szabadsághoz kölcsönös bizalom, ahhoz pedig őszinteség tartozik, nem csináltam titkot abból, hogy Misuval szeretjük egymást. Természetesen konfliktusokat is kellett vállalnunk az új életformánk kedvéért. Innentől fogva „nyitott házasságban” éltünk, ahogy ezt már évek óta tette Misu és a felesége, Judit, továbbá a Budapesti Iskolához tartozó, illetve más pesti barátaink is.

1978 nyarán meghívtuk rottenburgi házunkba Misuékat, ahol egy kis ünnepséget tartottunk abból az alkalomból, hogy Adi sikeresen leszigorlatozott művészettörténetből, miután az első doktori munkáját már megírta annak idején teológiából, a kánaáni csodatételről. Jómagam továbbra is a filozófiai disszertációm dolgoztam, mellette pedig egy gimnáziumban tanítottam német irodalmat és művészetet, majd pár évvel később új tantárgyként etikát. Kinyílt hát a kapu, hogy új utakra lépjünk. Mint történelemkedvelő ember Adi megmutatta Misunak és Juditnak Rottenburgot, a Neckar partján fekvő, szép régi várost. Ez volt az első, jó hangulatú együttlétünk, amelyet aztán többször is megisméltünk Misuék Juli nevű kislányával együtt svábföldi kirándulásaink során.

Anélkül hogy Ágival és Ferivel találkoztam volna Magyarországon, Misuval való megismerkedésünk után, azaz 1978 márciusától egyre többször vonatoltam oda, s lassanként megismertem a létező szocializmus magyar változatát. Stuttgart és Budapest közt nem volt repülőjárat, de ha lett volna, sem tudtam volna megfizetni a gyerekeimmel, akiket többnyire magammal vittem. Így vagy autóval mentem egyenesen Tübingenből, levezetve ezer kilométert Budapestig tizenkét-tizenhárom vagy akár még több óra alatt – attól függően, hogy milyen volt Magyarországon a részben kihalt utak állapota és mennyit kellett várakozni az osztrák–magyar határ átlépésekor Hegyeshalomnál –, vagy Stuttgartból indultam el hajnalok hajnalán, s vonatoltam tizenöt órát a Párizsból Kolozsvárig közlekedő Orient expresszel. Ez a vonat már csak nevében emlékeztetett

a fényes időkre, amikor a hivalkodóan elegáns, gazdag utasokat a legjobb ételekkel és italokkal kínálgatták, és kényelmes kocsikban helyezték el. Most viszont túlnyomórészt szegény emberek vették igénybe, köztük német származású román állampolgárok, aki csupán nyugdíjas státusuk miatt kaptak kiutazási engedélyt, s Nyugatról visszatérve jól felpakolták magukat olyan alapvető szükségleti cikkekkel a maguk és családjuk számára, amelyeket odahaza nélkülözniük kellett. A vagonok tömve voltak emberekkel és csomagokkal, dobozokkal és elemózsiaival – a megfelelő szagok kíséretében –, úgyhogy alig lehetett megmozdulni vagy akár levegőt kapni. A mosdók piszkosak voltak, a legnagyobb hőségben lehúzták az összes ablakot, minek következtében nyaranta mindig elviselhetetlen szénanáthával érkeztem meg Budapestre. Fiatalokat alig láttunk ezen a vonaton, de az idősök beszélgetéseiből sokat megtudtunk az országukról. A gyerekeim a gyakorlati életből, nem pedig könyvekből és újságokból tanulták meg, hogy néz ki a világ a „vasfüggöny” mögött, mihelyt a vonat majd kétórás ácsorgás után a bécsi Westbahnhofon elhagyta Ausztriát, és hamarosan megérkezett a Keletibe. Noha onnan nem látszott a Gellérthegyen álló Szabadság-szobor, a Lukács György egykori lakásában berendezett Lukács Archívumból sokat nézegethettem, s úgy éreztem, azt a reményemet jelképezi, hogy lesz még egyszer igazi szabadság Magyarországon.

Valahányszor útra keltünk, hetekkel korábban fizetős vízumot kellett igényelnem a bonni magyar konzulátuson mind a magam, mind a gyerekeim számára, melyet a megérkezésünket követő napon hosszas várakozással egybekötve le kellett pecsételtetnem a magyar rendőrségen, nem elfelejtve a gyerekek stempelijét sem, különben mint feltételezett „emberrabló” nem tudtam volna őket „megszöktetni” Budapestről.

A magyaroknak egyébként két útlevelük lehetett: egy kék meg egy piros, aszerint hogy nyugati vagy keleti országba akartak-e menni. A kiutazás engedélyezése vagy megtagadása az önkényuralom elnyomóeszközeként működött – különösen az ellenzékiekkel szemben. Vagyis sosem volt biztos, mikor tudunk és egyáltalán tudunk-e Misuval Nyugaton vagy akár a „köztes” Jugoszláviában találkozni. Amikor például az első találkozásunk után újra Dubrovnikba készültünk egy konferenciára, Misu nem kapott útlevelet, úgyhogy én foglaltam össze röviden, amit ott akart előadni. Ekkor ismerkedtem meg Konrád Györggyel, s el is tűnődtem, miért csak neki engedélyezték a kiutazást, Misunak pedig nem.¹¹

A hegyeshalmi határátkelő után szürkére változott a világ, ólomszínbe vonva az önmagában szép magyar fővárost is a „kék Duna” partján. Úgy tűnt, mintha Budapestnek csupán egyetlen élénk színe volna, a létező szocializmus vörös csillagáé, amely ott virított a középületeken, a háztetőkön és tornyokon meg a „szupermarketként” funkcionáló ABC-boltokon. Misu és sokan mások láncdohányosok voltak, s egyetlen fajtát szívtak, a lírai hangzású Symphoniát, melynek „mezítlábas” változatát piros dobozban árulták. Ő, de csodás volt! Noha jómagam soha nem dohányoztam, és elég nehezen viseltem a presszókávé szagával keveredő sűrű cigarettafüstöt a lakásokban, mindig hoztam a barátainknak Németországból más márkájú dohányféléket s egyéb hasznos dolgokat, amiket kértek.

Misu továbbra is alkalmi megbízásokból, fordításokból, statisztikák kiértékeléséből vagy nyelvtanításból élt; többek között Mosonmagyaróváron is adott leckéket, több órát utazva Budapesttől oda és vissza. Írásai szamizdatban jelentek meg, de tartott előadásokat és vezetett vitákat a „repülő egyetemen” is. Én pedig tanítással tartottam fenn magamat és 1983-ban született fiunkat, aki Tübingenben élt velem és a két lányommal.

A rendszerváltásig általában én utaztam a szünidőben Budapestre, ahol Misu a feleségével és lányával a Rózsadombon, pontosabban az ódon Gül Baba utcában lakott. De arra az időre, amíg Magyarországon voltam, barátainkkal együtt különböző, szabadon álló lakásokba költöztünk, melyeket a még otthon lévő vagy már emigrált ismerősök bocsátottak rendelkezésre.¹² Lakóközösségünknek tagja volt Romániából menekült barátunk, Tamás Gáspár Miklós is, az ajtókra pedig 1980-tól „Solidarnosc” feliratokat ragasztottunk.

Így ismerkedtem meg nemcsak budapesti, lengyelországi és NDK-beli ellenzékiekkel, akik nálunk találkoztak, hanem a régi, valaha pompás polgári és nagypolgári házakkal is – kívül-belül. Sok közülük nagyon elhanyagolt állapotban volt, mivel a felújításhoz hiányzott s részint még ma is hiányzik a pénz. Szerencsére a várost nem rombolták le teljesen a második világháborúban, mint Osnabrücket (vagy ahogy a vesztfáliai béketárgyalások óta ma is nevezik, „a béke városát”), melynek romjai közt felnőttem. De a házakon lehetett és itt-ott most is lehet látni belövéseket, legutóbb az '56-os forradalom idejéből.

Misuval telefonon – Magyarország és Németország között – már ha egyáltalán, csak nehezen tudtunk beszélni; mint sokaknak, neki sem volt saját telefonja, a nyilvános telefonfülkékben pedig gyakran elromlott a készülék. Túlnyomórészt levelekben

tartottuk hát a kapcsolatot, jóllehet biztosak voltunk abban, hogy elolvassák őket.

Nyugaton találkozni, közös programokon és utazásokon részt venni csak akkor tudtunk, amikor Misu vendégprofesszor volt Brémában, vagy ha nagy ritkán (!) kapott útlevelet a kiutazáshoz.

Ez történt akkor is, amikor mindössze néhány hónapos fiunkkal együtt immár 1984-ben találkoztunk megint Dubrovnikban. Ott vált valóra az a reményem, amiről a megismerkedésünkkel beszéltem: Misu ezen a konferencián hat év után nagy örömmel látta viszont Ferit.

Ágival még néhány évig nem találkoztak.

Amikor azonban 1987-ben New Yorkban jártunk, ahol Ági időközben Hannah Arendt utódként professzori állást kapott a New Schoolon, ő és Feri meghívtak bennünket a lakásukra. Korábban Misut a feleségével is vendégül látták, de Juditnak vissza kellett mennie Budapestre, mert várta a Tudományos Akadémia szociológiai intézetében végzett munkája. Jóllehet Ági és Feri kedvesen fogadtak minket, én úgy éreztem, feszélyezett a légkör – nyilván amiatt, amit Ági így beszél el Misuval kapcsolatban a már említett életinterjúban: „Nem akarom újra bensőbb viszonyba kerülni vele. Olyan mélyen sajgott még bennem a sértődés sebe, hogy nem akartam a lélek találkozását, de mint kollégával nem teszem meg vele, hogy nem hívom meg.”¹³

Végül azért jól elbeszélgettünk politikáról, a magyarországi helyzetről, közel vagy távol élő, közös barátainkról.

A New Schoolon rendeztek egy kerekasztal-beszélgetést, melynek résztvevői megvitatták az oroszországi politikai fejleményeket és Gorbacsov jelentőségét a keleti tömb s főként Magyarország szempontjából. Mivel csak vendég voltam, visszafogtam magam, de a Gorbacsov iránt megnyilvánuló, érthető szkepszissel és bizalmatlansággal szemben – merthogy az oroszokban úgymond sosem lehet bízni – legszívesebben kifejtettem volna, hogy szerintem lehetnek nagyon jogos reményeink is egy fordulat lehetőségét illetően. Merthogy erre következtettem Gorbacsov politikai megnyilvánulásain kívül a saját tapasztalataimból is az Orient expreszsen, a hegyeshalmi átkelőhelyen; a személy- és csomagellenőrzéseket például már nem mindig olyan szigorúan és kínos precizitással végezték a magyarok, sőt néha még viccelődtek is.

1988-ban Misu megkapta az engedélyt, hogy vendégprofesszorként kiutazzon Kanadába, ahová utánament mellrákkal megoperált felesége. Ezúttal nem voltam vele, de telefonon rendszeresen tartottuk a kapcsolatot. Misu és Judit közben találkoztak a Márkus házaspárral, valamint Ágival és Ferivel

is Amerikában, de Judit egyre rosszabbul érezte magát, mire visszaértek Kanadába. Egy este Misu kérésére Ági felhívott Tübingenben, s elmondta, hogy az orvosok most májrákot állapítottak meg Juditnál, aki valószínűleg meg fog halni, mert nincs remény. Szörnyen megrémültem. Mi lesz velük abban a messzi idegenben? Hogy fognak mielőbb visszajutni Európába, Budapestre? Misu úgy döntött, azonnal repülőre ülnek, de csak Düsseldorfig jutottak el. Judit ott halt meg egy katolikus kórházban. Szegény lánya, Juli kétségbeesetten, sírva telefonált Budapestről: szeretne volna még egyszer látni az anyját, de nem kapta meg időben az útlevelet és a vízumot. Húsvét volt, és április negyedik, annak idején nemzeti ünnep Magyarország felszabadulásának tiszteletére.

Judit súlyos betegsége és halála kapcsán Ági és Feri újra közelebb került Misuhoz. Ennek a szomorú sorsnak persze én is része voltam, hiszen Judit meg én mindvégig baráti viszonyt ápolunk, kölcsönösen jelen voltunk egymás életében. A kialakult egyensúlyt nem zavarták meg sem az élet csúcs- és mélypontjai, sem az a néhány konfliktus, amely természetesen elkerülhetetlen egy ilyesfajta kétcsalados viszonyban, de jóakarattal és kölcsönös megértésre törekedve megoldható. Judit betegsége és halála azonban megingatta bennem ezt az egyensúlyt.

Különösen a politikai fordulat után kezdett nagyon nyomasztani, hogy Judit már nem érhetne meg Magyarországon a szögesdrót átvágását, a keleti és nyugati tömb közé húzott fal lebontását. Egy olyan országban halt meg, amelyben sosem szeretett volna tartósan élni, ahogy erre még Brémában rájött, amikor Misu vendégprofesszorkodása idején ott laktak. Judit folyton attól félt, hogy kint rekednek, s nem tudnak többé visszajutni lezárt hazájukba.

A betegség és a halál összezilálja az életformákat, hasadékokat nyithat, amelyeket át kell hidalni, csak hogy sokszor nem lehet. Hogy boldoguljon Misu és a lánya immár Judit nélkül nemcsak lelki értelemben, hanem a konkrét, mindennapi életben is? Vajon elég erős vagyok, hogy ilyen körülmények közt is megőrizsem az életformánkat? Ugyanakkor szabad-e épp most kitörni belőle, s nagy valószínűséggel visszatérni az Adival kialakított, korábbi formához? Ezt árulásnak éreztem volna Misuval és a lányával, de a barátainkkal szemben is.

Hiszen nem tudtuk, mikor jön és jön-e egyáltalán a fordulat.

Én konkrét tapasztalatokat szereztem a létező szocializmus hétköznapijairól. Amit Nyugaton halottak és olvastak róla, az messze nem volt elég; még azok a „baloldaliak” is, akik maguk sosem jártak,

de főleg nem éltek ott, sok olyan elméletet gyártottak, amely abszolút nem felelt meg a valóságnak.

Ági és Feri aztán visszatért Magyarországra.

„A halott iránti szeretet megváltoztatta a viszonyt, de azért nem olyan mértékben, hogy a régi barátság visszatért volna” – írja Ági a visszaemlékezéseiben. Tudományos téren ő és Misu újra közeledtek egymáshoz. Misu, akit a rendszerváltás után „rehabilitáltak”, és professzorrá neveztek ki a debreceni egyetem filozófia tanszékén, 1991-ben szervezett ott egy konferenciát a Budapesti Iskoláról, ahová meghívta régi társait is. Ági a „száműzés” utáni újrakezdésről azt írta, kezdetben nehézkes volt. Felnőtt egy új generáció, amelyet nem ismert, de persze kapott tiszteletet, illetve segítséget is régi barátaitól a mindennapi életben. Amikor elolvastam életrajzi visszaemlékezéseiben az „Előlről kezdett történet” című fejezetet, levélben fejtettem ki neki idegenkedésemet amiatt, hogy alig szól pár szót Misuról és a Magyarországon maradt többiekéről, akik végül is az évek folyamán mindvégig a legnehezebb anyagi és egzisztenciális körülmények között, fáradtságos hétköznapi és intellektuális munkával, többnyire a föld alatt tartották a frontot, és sosem hagyták abba a rezsim elleni harcot saját országukban meg a keleti tömbben, remélve, hogy egyszer felszabadulhatnak, és demokráciában élhetnek.

„Először 1994 decemberében, Feri halála után fél évvel beszéltem Misuval a múltáról” – írja Ági.¹⁴

Feri halála gyorsan, váratlanul jött. 1994-ben még két helyen éltek Ágival, egy darabig Amerikában, egy darabig Magyarországon. Csak hat hete találták meg egy budapesti lakásban az új otthonukat, de máris arról álmodoztak, hogy vesznek egy házat vidéken, melyet ki is néztek, hogy ott szép természeti környezetben, csendesen dolgozzanak, vagy jó borok és ételek mellett cseréljenek eszmét a barátaikkal. Meg is hívtak minket a fiunkkal együtt egy autókirándulásra, hogy nézzük meg, mit találtak. Tényleg gyönyörű volt a ház, a környezet meg a köréje szőtt álom is, amiről a Balaton partján végigkocsikázva útközben beszélgettünk.

Feri halálával Ági nemcsak a férjét, a barátját, hanem a menedzserét is elvesztette.¹⁵

Egy szeretett ember elvesztése után azonban a hátramaradottban elég gyakran nem csupán bűntudat, hanem agresszió is ébred, amit hamarosan meg is tapasztaltam Ági részéről Misu felé. A Budapesti Iskola felbomlása miatti, feldolgozatlan fájdalom újra felszínre tört, annyira, hogy már kezdtem kételkedni, tényleg valóra válik-e a barátságuk újraéledéséhez fűzött reményem. Óvtam Misut – aki kétségbeesett dühében legszívesebben azonnal

elhagyta volna az országot –, hogy pusztán Ági váratlan kitörései miatt ne tegye meg épp a rendszerváltás után azt, amit sosem akart, vagyis ne emigráljon. Azután lassanként mégiscsak megnyugodott a kapcsolatuk, s ha lazább formában is, de megújult a barátságuk. Hiszen még mindig az volt a cél, hogy minden különbözőségük ellenére a rendszerváltás idején és utána folytassák közösen azt, amiért még a fordulat előtt együtt álltak ki.

Misu, Adi meg én Judit halála után, majd a rendszerváltást követően is megőriztük az életformánkat.

Adival nem választottuk szét a családjunkat, de 1980-tól már két különböző helyen éltünk, mivel ő előbb Westfáliában, aztán Albstadt-Ebingenben kapott múzeumigazgatói állást. Jómagam a tübingeni Judengasse egyik régi házát vettem meg és újjáépíttam fel, ahová be is költöztem a gyerekeimmel. A ház mindig nyitva állt a két apa előtt, bár Misu nem jöhetett olyan gyakran, mint Adi, és egyidejűleg nem laktak velünk a „családi székhelyen”. De azért találkoztak itt egymással, sőt később mint nagypapák még az unokáinkkal is.

„A házasság világi ügylet” – mondogattam Luther nyomán én, az egykori katolikus (aki később sem lépett be más egyházba).

Kereken két évre rá, hogy Judit meghalt, s a lányaink nagykorúak lettek, Adi és én húszévi házasság után jogilag elváltunk, ám később sem szakadtunk el egymástól. A válás mindhárom szülő egyetértésével történt, hogy Misuval polgári házasságot köthessek, s így a fiunk megkaphassa az ő, mármint a vér szerinti apja nevét, amiért hiába kilincseltem az anyakönyvi hivatalban, míg Adival házassok voltunk. Németországban ugyanis még mindig a Code Napoléon volt érvényben.

Adi a haláláig, vagyis 2017-ig apaként viselkedett a fiammal, Misu pedig első találkozásuktól jó viszonyt ápolt a lányaimmal. Szerencsére volt lehetőség arra, hogy az én nevemben mindkét férjem családneve szerepeljen, s ezzel mind a gyerekek, mind a szüleik identitása jogilag megpecsételve, világosan kifejezésre jutott. Kettős nevemet azóta is úgy tekintem, mint annak jelképét, hogy életformánk mintegy összeköttetést teremtett Kelet és Nyugat, Magyarország és Németország, valamint németek és zsidók között.

Amikor Adi, Misu és én 1989 tavaszán magánéleti viszonyainkban elhatároztuk ezt a „jogi fordulatot”, még mit sem sejtettünk a néhány hónappal később bekövetkező „politikai fordulatról”. Azt pedig a sors különös játékának tekinthetem, hogy Misuval az esküvőnk, amelyet még a fordulat előtt kezdtünk szervezni, végül éppen abban a hónapban történt, amikor a politikai változás is bekövetkezett.

Miután Misut „rehabilitálták” Magyarországon, és 1990-től a debreceni egyetemen dolgozott, felváltva éltünk Budapesten és Tübingenben, megtartva korábbi életformánkat.

Azzal, hogy személyes tapasztalataimról és döntéseimről beszélek, egyúttal visszautalok arra, amit Ági és Misu *Családforma és kommunizmus* címmel írt. Valójában a magánügyek soha nem pusztán privát ügyek, mert miközben áthaladnak az intézmények és jogrendek merev formáin, összekapcsolódnak velük. Latba kell vetnünk a szabadságunkat, hogy ezeket a „formákat” felhasználjuk az eleven életünkben, hogy alakítsuk, megváltoztassuk vagy akár megszüntessük őket. Az új életformák *modelljei* nem tartalmazzák halandó, sérülékeny létezésünk társadalmi, jogi s főként mindenkori lelki-fizikai korlátait és igényeit – különösen az Ági és Misu által elképzelt kommunista életforma modellje nem –, ahogy nem írható le velük a mindenkori autonóm szubjektumok közös élete sem, hiszen ők a modern közlekedési eszközöknek köszönhetően viszonylag gyorsan alkothatnak több országon átnyúló közösséget, sőt otthon tudják érezni magukat egymás országaiban, ha képesek egymás közötti kapcsolataikat szabályozni és alakítani, s ha nem zárják le a köztük húzóódo országhatárokat a politikai hatalmak.

Nem csak Magyarországon és Németországban vannak olyan fiatalok, akik az akkori időket nem élték át személyesen, s el sem tudják képzelni konkrét valóságukban a szögesdrótból, betonfalból, őrtornyokból és lőtornyokból álló határokat, az útlevel- és vámvizsgálat során elszentvedett zaklatásokat. Ezért olyan fontos a szemtanúk beszámolója, még ha igaz is, hogy mindnyájan „kicsit másképp emlékezünk” (ahogy ezt Ági megfogalmazta). Micsoda megkönnyebbülést jelent – s nem csak személyesen nekünk – egy nyitott határokkal bíró Európa! Mennyi egymás közti, baráti kapcsolat lehetőségét rejti! Stuttgartban és Budapesten a reptereken, ahol járok, ma automatikusan, minden akadály nélkül kinyílnak az üvegajtók a határátlépéskor az átlagos utazó előtt. Ugyanakkor nagyon elborzasztottak az állapotok és a menekültekkel való bánásmód a Keleti pályaudvaron, ahol a rendszerváltás előtt sok éven át sokszor szálltam le a vonatról, de még nem láttam ilyen politikailag elrendelt, megalázó nyomorúságot, amelyet a rengeteg menekültnek el kellett szenvednie mindazok után, hogy a legszörnyűbb, életveszélyes helyzetekkel vagy fenyegetésekkel néztek szembe.

Modellekkel nem lehet az eleven életet leírni, és előírni sem, hogy milyen legyen, mert az élet kiszámíthatatlan. Ennek ellenére tudunk modelleket ké-

szítani az „idegenekkel” vagy a menekültekkel való együttélésre is, ahogy az építészek megterveznek egy házat, amelyet nekünk meg lehet, sőt netán meg is kell változtatnunk, mert még vagy már nem felel meg a szükségleteinknek és az életkörülményeinknek. A szabadságunk abban áll, hogy rugalmasan alakíthatjuk az életünket egyedül és másokkal együtt, s megtehetjük, hogy nem szolgáltatjuk ki a rászorulókat a hatalmasságok önkényének.

Ezt ismerte fel Ági is, amikor kibővítette a mindennapi életről szóló elemzéseit, figyelembe véve az individuumot, a szubjektumot, annak szükségleteit és érzéseit, a férfiak és nők közt kialakuló szerepmagatartást, anélkül hogy elhanyagolta volna a társadalmi és politikai kontextusokat, melyek a szabad és méltóságteljes emberi élet előfeltételei.

Örültünk, hogy 1995-ben megkapta a Hannah Arendt-díjat, melyet Brémában vett át, ahol újra találkozottunk. Miután elhangzottak a tiszteletére tartott beszédek, a vendégeket ünnepélyesen megterített asztalok várták a régi városházán.

Amikor 1997-ben megint viszontláttuk egymást, Ági megajándékozott az *Életképes-e a modernitás?* című, dedikált könyvével, melynek második fejezetében ismét a mindennapi élet kérdését boncolgatta. Nem ez a megfelelő hely arra, hogy bővebben kitérjek rá, de ebből a könyvből jól látszik, mennyire megváltozott Ági stílusa és nézőpontja *A mindennapi élet* című művének több mint húsz évvel korábbi megjelenése óta, a „conditio humana” mindent átfogó paradigmájának használatával.

Neki és nekem is mozgalmas élet adatott, sokat járkáltunk ide-oda a különböző világok közt, úgy-hogy nem jutottunk hozzá a téziseink megvitatásához. Az ő terjedelmes életművét összefüggéseiben megérteni és elemezni egyébként is nehezen megoldható feladat volna.

Így aztán többnyire nagyobb eseményeken vagy szűkebb körű ünnepeken találkoztunk, például Misu 60. születésnapja vagy akadémiai taggá választása alkalmából.

Ági életformájához hozzátartozott a repülés nemcsak Budapest és New York között, ahol egy darabig még a hazatérése után is tanított, hanem a világ minden részébe, hiszen rengeteg helyre hívták előadni. És természetesen meglátogatta Márkusékat is, akik Sydney-ben maradtak, hogy ott folytassák a tanítást és gondozzák egy sportbalesetben tartósan megsérült fiukat.

Ági mindenütt megtalálta azt, amire, mint mondani szokta, kizárólag szüksége volt: egy íróasztalt meg sok-sok beszélgetést, vitát, ami többek között jó pár interjúkötetben csapódott le. Csak csodálkoztunk, hogy tudta emellett egyik könyvét a másik

után írni, etikai, politikai, társadalmi és művészeti témák széles körét felölelve.

Én időközben megváltoztattam disszertációm témáját, s azt vizsgáltam, mi a képzőművészet jelentősége Georg Simmel filozófiájában.¹⁶ Egyébként mindaz, amit ő a hétköznapi jelenségekről, az élet és a művészet világairól írt, nem maradt hatás nélkül Bloch és Lukács, ezzel pedig Ági munkáira sem.

Ági 85. születésnapját Bitó Lászlónál, nagy társaságban ünnepeltük, akkor ajándékoztam neki *Poema Mundi* című verseskötetemet személyes ajánlással, 2014. április 12-i dátummal. Elmondta, hogy fiatalkorában ő is írt verseket, amiről addig nem is hallottam. De tudta-e valaki egyáltalán? Mindenesetre el tudtam képzelni, ahogy belegondoltam, milyen esszét írt a fiatal Lukácsról és Irma Seidler-ről, mennyire szerette a természetet, hogyan vágyakozott gyerekkora kedves tája után, amint azt visszaemlékezéseiben is megemlíti, s amint azt én is tapasztaltam, nemcsak a Bodeni-tó partján, hanem a Balatonhoz tett közös kirándulásunkon is. „Nekem régi vágyam a vidék. Pesti gyerek voltam, de Balatonfüred mindig otthon volt számomra, és mindig vágyakoztam egy új Balatonfüred, egy olyan táj után, amelyet otthonomnak érzek.”¹⁷

Csakhogy utóbb úgy látta, „az az érzés nagyon szentimentális, nagyon romantikus volt, de a gyakorlatban nem működött volna”.¹⁸

Amíg a maga elé tűzött feladatot nem oldotta meg, nem engedhetett ennek a romantikus készletének.

Visszaemlékezéseiben végül megtaláltam, hogy gyerekkorában valóban írt verseket. „Volt egy kötetem, amelynek azt a címet adtam: *Heller Ági eddigi összes költeményei*. Mint kisgyerek hülye verseket írtam, irreudent verseket is, természetleíró és gyermekverseket. Újabb és újabb verseket illesztettem a könyvecskémbe: egyre csak nőttek, dagadtak *Heller Ági eddigi összes költeményei*. '45 után versekben próbáltam földolgozni a holokauszt élményét [...] A háború utáni nosztalgikus, kétségbeesett versíró periódusom eltartott 48-ig. Mihelyst filozófiáról kezdtem írni, abbahagytam a versírást. Mégis ez volt az egyetlen korszak az életemben, amikor számot vettem a halottainkkal szemben viselt felelősségünkkel, s ez az akkor írt versekhez kapcsolódott.”¹⁹

„Felelősséggel tartozom a halottaimnak. Felelősséggel tartozom azoknak, akik e modern világ áldozatai lettek. Elsősorban az Auschwitzban, de a gulágban elpusztultaknak is. Úgy éreztem, hogy kötelességet teljesítek. Amíg ezt a kötelességet nem teljesítettem, nem térhetek vissza a gyerekkoromba: az esztétikához, a csillagos ég titkaihoz és végül az érzésekhez.”²⁰

Ez a vallomás emlékeimben összekapcsolódik Misu mondatával, amelyet az első randevúnkon, Dubrovnikban hallottam tőle, amikor beszélgetni kezdtünk: „Én zsidó vagyok.” És a mai napig ő is folyton vissza-visszatér intellektuális és egzisztenciális szinten is arra, ami történt: „Csak egy tetű voltam, akit meg kellett semmisíteni!”

Ági beismerte, hogy a világ megértését elvesztette a marxizmussal.²¹ Két téma foglalkoztatta egész életében: az érték és a történelem, vagyis hogy „mi az érték a történelemben? Miért ölték és ölik meg az embereket? Mi történt a modern emberrel? Miért örültünk meg ebben a racionálisnak látszó modern világban? Hogyan és miért került sor a tömeggyilkosságra? [...] hogyan építem fel én, Heller Ágnes a XX. század második felében a magam történelmi és személyes tapasztalataival a saját világot, hogy válaszadjak a kérdésre: hogyan volt lehetséges Auschwitz és a gulág. A marxizmust ott kellett hagyni, hogy más építőkockákat találjak. Engedni kellett az optimizmusból, a megváltás-gondolatból. Sőt: föl kellett adni az e világi megváltás gondolatát! Hogyan lehet az abszolút jelenben élni a megváltás gondolata nélkül? Ez a kérdés.”²²

Ági ezek után megírta könyveit többek között *A történelem elméletéről*, az *Általános etikáról*, a *Személyiségetikáról*, a *Morálfilozófiáról*, a *modernitás elméletéről*, a *szükségletek feletti diktatúráról*, de még mindig úgy érezte, maradt „adóssága”. „Meg akartam érteni Auschwitzot és a gulágot. Az az eredmény: nem tudom megérteni, mert nem lehet.”²³

Úgy vélte, könyveivel és visszaemlékezéseivel le tudta közelebbé hozni a halottak iránt, s végre visszatérhet ahhoz, ami még Auschwitz előtt, tizenöt évvel ezelőtt foglalkoztatta: a szépséghez, az érzelmekhez. Így születtek meg újabb könyvei, *Az érzelmek elmélete* és *A szép fogalma*.

A „bölcesség szeretete” témájában, melyet jóval több mint ezer éve nyelvezetében is férfiak határoztak meg – bár Szókratész sokat tanult róla Diotima papnőtől –, Ági a kevés nő egyikeként tisztán és világosan szólalt meg, az egész világ nyilvánossága előtt jól hallhatóan fogalmazva meg saját gondolatait.

„Személyesen mindig nőként tettem fel a kérdéseimet [...] Érdekel a mindennapi élet, az »életvezetés«, az emberi szükségletek – ez is engem fejez ki” – vallja egyik könyvében.²⁴

Arra a kérdésre: „Melyik női képet érzed magadhoz közelebb? Az értelmiségiét, mint amilyen Simone de Beauvoir volt, a politikusét, vagy egy nagyobb elkötelezettséggel, nagyobb szenvedéllyel rendelkező politikusnőét?”, Ági így felelt: „Mint nő Rosa Luxemburghoz érzem magam a legközelebb.

Ez nem azt jelenti, hogy hasonlítok hozzá, de szívesen hasonlítanék. Rosa a szocializmus Kasszandraja volt; folyton óvott a várható torzulásoktól és hibáktól.”²⁵

Azóta, hogy Ági 1995-ben elkezdte magnóra mondani a *Bicikliző majomban* megjelent mondatait, megint nagyot változtak az idők, ő azonban megmaradt a mindenkori tényszerű valóság kritikusaként, és nem csupán az Orbán-rezsimmel szemben Magyarországon. Azzal az időszakkal kapcsolatban, amikor még „full professor”-ként dolgozott a New York-i New School for Social Researchön, 1995-ben elmondja, hogy tervezett reformjaira adományokat kellett gyűjtenie az iskolának, s ennek során a szponzorként szóba jöhető amerikai milliárdosok közt megkülönböztet kulturált embereket és „fajankókat”.

„A legnagyobb fajankók is támogatnak valamit, de a legnagyobb barmok az egész pénzüket csakokra és jachtokra költik. Ez a Trump, a bunkó amerikai milliomos. [...] A bunkót megvetik, mert él a protestáns tradíció, amit Max Weber leírt: azért van sok pénz, mert Isten megáldott, és az nem szegény.”²⁶

Csak hogy időközben éppen ez a leginkább megvetett típus kapja a legnagyobb tiszteletet választói tömegétől, és Trump azon hatalmak egyike, akik a világtörténelmet azzal hevítik föl, hogy háborút hirdetnek a béke ellen.

Heller Ágnes a jobb, igazságos világ „utópiáival” szemben „disztópiákat” állít fel, melyek megmutatják, mi minden volna legrosszabb esetben lehetséges, így ösztönözve minket arra, hogy ne tegyük meg, illetve hogy akadályozzuk meg a dolog létrejöttét. „Egyfelől szomorú dolog, ha az ember felad egy utópikus reményt, másfelől jó érzés megszabadulni egy öncsalástól.”²⁷

Utoljára 2018 nyarán láttam Ágit, amikor meghívott minket Misuval, valamint Radnóti Sándorral és feleségével együtt a Lechner Ödön fasori lakásába. Szép nagy balkonjáról néztük az alkonyi fénybe borult Dunát meg a hajókat. A dudálással és mindenféle más zajokkal járó, erős vízi forgalom azonban Ágit nem zavarta. Ő mindenhol tudott koncentrálni és dolgozni, ugyanakkor fontos volt számára a mozgás is, ezért mindennap ellátogatott az épületben lévő uszodába.

Ahogy az Budapesten szokásos a társas összejöveteleken, az Ági által kínált frissítő és harapnivalók elfogyasztása után, mi is rátértünk ezen az estén az aktuális politikai, kulturális kérdésekre, illetve ismerőseink személyes sorsára: a betegségekre, elhalálozásokra, barátaink szellemi hanyatlására, köztük Adiéra is, akit halála előtt két évvel ért utol

a demencia. Az élet fontos dolgairól folyó, rendkívül nyugodt beszélgetés akkor kapott új, eleven színt, amikor Ági lelkesen beszámolt arról a Klee-kiállításról, amelyet néhány héttel korábban látott Münchenben.

Úgy éreztem, ez szépen kapcsolódik az új Klee-könyvemhez. A verseskötetet Adinak ajánlottam ötvenéves közös életünk emlékére, a címe: *Die Zeit. Aktuelle Gedichte zu Bildern aus Paul Klees Spätwerk (1933–1945)* [A kor. Aktuális versek Paul Klee kései képeihez (1933–1945)]. A festőnek ezeket a munkáit alig-alig ismerték a körünkben, de így volt ezzel a művész jó pár csodálója is. Az általam kiválasztott alkotásokban Klee félreérthetetlenül ostromozza a kort (1933!), a háború és a nemzetiszocializmus idejét, amikor a hatalom birtokosai elűzték düsseldorfi professzori állásából, úgyhogy vissza is tért hazájába, Svájcba.

Ágit nagyon érdekelte a könyv, és szándékomban is állt, hogy a megjelenése, 2019 tavasza után nyomban küldök neki egy példányt.

Azután megint csak nem volt alkalmunk beszélgetni, noha továbbra is szerettem volna sok egyetértő, másfelől kritikus kérdést feltenni neki. Ő azonban bármilyen idős volt is, fáradhatatlanul folytatta hivatását mint utazó filozófus.

„Hétesztendőss lehettem, amikor apukám megkérdezte tőlem, »mi akarsz lenni, ha nagy leszel?« »Világutazó.« Nevetett. »És ki fogja ezt neked fizetni?« Az lettem: világutazó, és fizetik.”²⁸

Július 19-én a Bodeni-tó mellett ünnepeltem fiunkkal a születésnapját, amikor sms-t kaptam Miusától: „Ági meghalt. A Balatonban.” Szomorú meglepetés volt. Ez a csupa élet asszony! A barátnőnk. Egyszer csak nincs többé? Tűnődve néztem a Bodeni-tavat, s eszembe jutott, ahogy egykor ott és a Balaton partján sétáltunk Ágival, s élveztük a látványt meg a jó beszélgetést.

Most hát Ági végleg megérkezett mindig is vágyott céljához, a szeretett tájjal körülvett Balatonhoz, amely befogadta.

Mintha rajta is beteljesült volna az, amit Feri haláláról írt: „Úgy halt meg, hogy boldog volt. [...] Jó időben meghalni – ehhez is tehetség kell.”²⁹

JEGYZETEK

¹ Heller Ágnes – Kőbányai János: *Bicikliző majom*. Második, átdolgozott kiadás. Múlt és Jövő Könyvkiadó, Budapest 2004, 470.

² In: *Die Seele und das Leben. Studien zum frühen Lukács*. Beiträge von Ágnes Heller, Ferenc Fehér, György Márkus, Sándor Radnóti, Suhrkamp 1977. 54–98.

³ *Das Alltagsleben. Versuch einer Erklärung der individuellen Reproduktion*. Magyarul 1970, németül 1978.

⁴ Lásd 110–127. oldal.

⁵ In: *Bicikliző majom*. 260–261. A „mindennapi élet globális megújítását” követelte Ági többek között *Marx szükséglet-elmélete* című könyvében is (vö. a német kiadás előszavát VSA Westberlin 1976. 10.).

⁶ Lukács. In: *Individuum und Praxis*. 9.

⁷ Die Kritik der Tatsachenwissenschaften bei Lukács und Husserl. In: *Phänomenologie und Marxismus, 4, Erkenntnis und Wissenschaftstheorie*. Hrsg. von Bernhard Waldenfels, Jan M. Broeckmann und Ante Pazanin. Frankfurt a. M. 1979. 46–74.

⁸ Barátok közt: Adi.

⁹ Huszonegy évvel az után, hogy Dubrovnikban elmondtam ezeket a fenntartásaimat, a *Bicikliző majom* című könyvet olvasva rájöttem, hogy az én tapasztalataim és nézeteim ezzel kapcsolatban megegyeztek Misuével és Ágiével. „Ma már a baloldali szó-címke-fogalom szinte behatárolható. Amikor elmentünk Magyarországról, mi is elgondolkoztunk: van-e értelme a meghatározásnak? Mint minden radikális kérdést, ezt is Vajda Misu vetette fel.” (Uo. 257.) A *Korcsulák* című fejezetben Ági sűrűn hivatkozik azokra az irányzat- és identitásbeli, mindinkább nacionalista csatározásokra, melyeket az akkori Jugoszláviában a belgrádi és zágrábi „sztárfilozófusok” folytattak egymással.

¹⁰ *Das Leben ändern. Radikale Bedürfnisse, Frauen, Utopie*. VSA Verlag Hamburg, 1981. 211. [Eredetileg Ferdinando Adornato készített Heller Ágnessel egy interjúkötetet, amely 1980-ban jelent meg olasz nyelven – *Per cambiare la vita* –, majd különböző fordításokban több országban is – a ford.]

¹¹ Ági is ír a saját útlevelproblémáinak abszurdításáról korszalai útja előtt a *Bicikliző majom* „Korcsulák” című fejezetében. 237–261.

¹² A budapesti nagy bérházakban minden emeleten függő-folyosó vezetett körbe a lakások előtt, ami igen alkalmas terepe volt a spicliknek, ahogy azt mi is megtapasztaltuk. Hogy hogyan éltünk az ilyen lakásokban, azt meg is írtam *Heimatos [Hontalan]* című esszémben, amely a Tamás Gáspár Miklós 60. születésnapjára készült emlékkönyvben jelent meg *Erinnerungen an Zeiten um und mit Tamás Gáspár Miklós (1978–1989)* alcím-mel.

¹³ *Bicikliző majom*. 432.

¹⁴ Uo. 433.

¹⁵ Vö. uo. 450.

¹⁶ *Die Bedeutung der Bildenden Kunst in der Philosophie Georg Simmels*. Ezzel szereztem doktori címet 1994-ben.

¹⁷ *Bicikliző majom*. 453.

¹⁸ Uo.

¹⁹ Uo. 64

²⁰ Uo. 461

²¹ Vö. uo. 308.

²² Uo. 462.

²³ Uo.

²⁴ *Das Leben ändern*. 210. A fejezet címe: Die Bewegung von 1968, die Gewalt, der Feminismus.

²⁵ Uo. 211.

²⁶ *Bicikliző majom*. 407.

²⁷ 2016. december 24-én Johannes Nichelmann-nal folytatott beszélgetésében Heller Ágnes „megelevenedett disztópiának” nevezte Trumpot. In: *Deutschlandfunk Kultur*, Archiv Beitrag am 03.09.2019.

²⁸ Uo. 464.

²⁹ Uo. 453.